

УДК 811.161.2'23

ДО ПРОБЛЕМИ ЗВ'ЯЗКУ КАТЕГОРІЙ ЗАПЕРЕЧЕННЯ ТА ПРОТИСТАВЛЕННЯ З ІНШИМИ МОВНИМИ КАТЕГОРІЯМИ

Кардаш Л. В.

У статті розглядаються суперечливі підходи до визначення сутності категорій заперечення й протиставлення, зумовлені передусім багатогранністю цього мовного феномена, його взаємодією з іншими категоріями.

Ключові слова: заперечення, протиставлення, модальність, предикативність, логічний наголос, актуальне членування речення.

В статье рассматриваются противоречивые подходы к определению сущности категорий отрицания и противопоставления, обусловленные прежде всего многогранностью этого языкового феномена, его взаимодействием с другими категориями.

Ключевые слова: отрицание, противопоставление, модальность, предикативность, логическое ударение, актуальное членение предложения.

The article considers contradictory approaches to determining the essence of such categories as negation and antithesis, which are primarily caused by the complexity of this language phenomenon and its interaction with other categories.

Key words: negation, antithesis, modality, predicativity, logical stress, functional perspective of a sentence.

Наявність логічної основи, універсальність, споконвічність походження, маркованість (порівняно із ствердженням) виділяють заперечення та протиставлення як особливі категорії. Найтісніше вони пов'язані з загальними граматичними категоріями – предикативністю, модальністю, взаємодіють з логічним наголосом та актуальним членуванням, беруть участь в оформленні структурних схем, часто викликають зміну окремих граматичних форм у реченні (зміну виду, вживання родового відмінка замість знахідного тощо).

Для лінгвістики дискусійними лишаються такі аспекти проблеми заперечення та протиставлення, як їхнє співвідношення з когнітивно-комунікативною категорією модальності, з такими модальними підкатегоріями, як достовірність, необхідність і можливість, як розмежування заперечення експліцитного й імпліцитного, диктального і модусного та ін.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Кваліфікація заперечення та протиставлення як мисленневих, або поняттєвих категорій, які отримують своє вираження у мові (про що писали О. Есперсен, І. Мещанінов), знайшла своє втілення у проєкті побудови функціонально-семантичного аналізу мовних категорій, розробленому О. Бондарком. До аналізованої нами проблеми зверталися такі науковці, як П. Адамець, В. Виноградов, Г. Золотова, О. Падучева та ін.

Метою нашої наукової розвідки є визначення зв'язку категорій заперечення та протиставлення з іншими мовними категоріями

Досить часто межі розгляду категорій заперечення й протиставлення виявляються вужчими, і дослідники намагаються розмежувати їх як категорії поняттєві і як категорії мовні. Однак ми дотримуємося думки про те, що заперечення й протиставлення – складні явища, далеко не периферійні, важливі фактори, обмежувальний і модифікуючий вплив яких тією чи іншою мірою актуальний на всіх рівнях мовної структури [13, с. 205].

Заперечення й протиставлення включають до себе, як мінімум, два блоки інформації: по-перше, той, що співвіднесений із об'єктивною дійсністю, відображає факт відсутності у часі й просторі, невідповідності того чи іншого явища, факту, предмета або їхніх властивостей і якостей у реальній дійсності і являє собою пропозицію, і, по-друге, той, який пов'язаний з комунікативною інтенцією мовця, його оцінкою і ставленням. Цей факт передбачає вивчення виділених категорій у мові з безпосереднім урахуванням їхніх модальних особливостей.

Питання співвідношення категорій заперечення й протиставлення з категорією модальності до цього часу не отримало однозначного вирішення у лінгвістиці. Існують різні погляди на цю проблему. Це пов'язано з тим, що у заперечення, протиставлення й модальності, які розглядають як поняттєві категорії, є сфери взаємоперехрещення значень цих категорій і сфери, у яких вони розмежовані. Визначення цих співвідношень пов'язано зі значними труднощами, оскільки ці категорії мають багато дотичних точок. Цей погляд поділяють, зокрема, лінгвісти М. Ляпон, І. Андреєва, частково – Є. Шендельс та інші. За словами М. Ляпон, “широта функціонального діапазону – властивість, характерна не лише для заперечення. Багато-рівневе розташування різних категорій і тенденції до міжкатегорійних контактів і дотичності як на основі формальної, так і на основі семантичної спільності, – природна властивість мовної системи” [15, с. 213]. Т. Голікова зазначає, що існує зв'язок суб'єктивно-модального значення з позицією заперечного елемента у фразі: якщо заперечення стоїть в абсолютному початку фрази, то рідше виражається протилежність, контрастність, протиставлення порівняно з фразою, що містить заперечний елемент в середині чи фінальній позиції [7, с. 18].

Існує також погляд, згідно з яким заперечено наявність будь-яких сфер перетину категорій заперечення, протиставлення й модальності. Серед лінгвістів, які відстоюють цю думку, можна назвати В. Панфілова, П. Чеснокова, С. Васильєву. Згідно з позицією В. Панфілова, ствердження і заперечення не протиставлені одне одному у плані оцінки реальності [17, с. 47]. Як стверджувальне, так і заперечне висловлення можна однаково диференціювати за суб'єктивною модальністю (пор. *Можливо, він має рацію – Можливо, він не має рації*). Не відбувається і зміни значення об'єктивної реальності при використанні у висловленні засобів заперечення, тобто як у стверджувальному, так і заперечному висловленні відображені однаковою мірою реальні факти. С. Васильєва вважає, що “визначаючи модальність та емоційність заперечення, дослідники відривають заперечення від певної сторони дійсності – роз'єднаності, ототожнюють заперечення з суб'єктивною оцінкою” [4, с. 81].

У наукових розвідках можна зустріти й думку, яка відрізняється від двох перших, згідно з якою категорії заперечення й протиставлення ототожені з категорією модальності. Їх розглядають у числі модальних значень, які виражають ставлення мовця до дійсності, оцінку реальності змісту з його погляду. Ця концепція була висунута В. Виноградовим [8, с. 266]. Частково такий підхід спостерігаємо у О. Пешковського, Н. Шведової, В. Адмоні, Н. Арутюнової, О. Падучевої; серед зарубіжних лінгвістів – у Ш. Баллі, О. Есперсена.

На думку О. Пешковського, сутність категорії заперечення, яка має величезне значення психологічне і, головним чином, логічне, можна звести до того, що зв'язок між тими чи тими двома уявленнями за допомогою цієї категорії усвідомлюють заперечно, тобто розуміють, що певний зв'язок, виражений певними формами, реально не існує [20, с. 386]. У цьому визначенні підкреслено сутність заперечення як мисленнєвої категорії. Це підтверджено і тим, що автор зараховує категорію заперечення до “суб'єктивно-об'єктивних категорій”, які позначають не відношення між уявленнями, а відношення мовця до відношень між словами і сполученнями слів, які виражають ці уявлення у мові. У категорії заперечення, згідно з концепцією О. Пешковського, виражена пряма нереальність без будь-якого відношення до ідей можливості, необхідності та ін. [20, с. 387]. Заперечення, на думку О. Пешковського, належить до сфери суб'єктивно-об'єктивної модальності і, згідно з цією концепцією, входить до складу модальності, виражає “відношення до відношення” [14, с. 304], тобто таким чином її ототожнюють з модальністю.

Заперечення як категорію, що відображає нереальність, розглядав В. Адмоні. На його думку, ствердження і заперечення є вираження відповідно реальності і нереальності, відображених у реченні зв'язків і явищ дійсності [1, с. 163–164]. Він розглядає й основні модальні значення, представлені стверджувальними і заперечними формами.

Модальність – категорія багатоаспектна, вона активно взаємодіє із системою інших функціонально-семантичних категорій (поняттєвих категорій) мови і тісно пов'язана з категоріями прагматики. Із цих позицій у категорії модальності, так само, як і в категорії заперечення, вбачають відображення складних взаємин між факторами комунікації: адресантом, адресатом, змістом висловлення і дійсністю.

Зарахування значення заперечення й протиставлення до категорії модальності можна пояснити також і тим, що модальність як багатоаспектна категорія виражає відношення до дійсності. В. Виноградов модальність розуміє як категорію, що виражає відношення висловлення до дійсності з погляду мовця [5, с.180–181].

У категорії модальності розрізняють суб'єктивний і об'єктивний типи. Об'єктивна модальність виражає відношення висловлення до дійсності у плані реальності та ірреальності. Суб'єктивна модальність представляє ставлення мовця до висловлення. Семантичний обсяг модальності ширший за семантичний обсяг об'єктивної модальності.

Взаємодія категорій заперечення, протиставлення і модальності відбувається при співвідношенні семантичного обсягу суб'єктивної модальності із запереченням. У суб'єктивно-модальному плані розглядає заперечення О. Есперсен [11]. Г. Пауль також зараховував заперечення до суб'єктивно-модальних категорій і вважав, що заперечення виражає “невдалу спробу встановити зв'язок між двома уявленнями” [19, с. 57]. В “Грамматике русского языка” [9] заперечення розглядають також у межах суб'єктивної модальності. Згідно з цим підходом, “заперечні слова-речення або є заперечною відповіддю на поставлене питання, або виражають незгоду мовця із чийось висловленням, або в монологічному мовленні є запереченням мовця самому собі, незгоду із самим собою... Окрім заперечення, вони можуть висловити ту чи іншу оцінку чийогось висловлення” [8, с. 83–85].

Заперечення часто виражає не лише власне заперечення, а й суб'єктивне значення – нерішучості, вагання, невизначеності, емоційні відтінки типу захоплення, подиву тощо (додаткова суб'єктивна модальність), тобто кожне суб'єктивно-оцінне ставлення мовця до висловлення [10, с. 648].

У “Русской грамматике” йдеться про зв'язок заперечення з оцінно-характеризаційними групами суб'єктивної модальності [21, с. 216].

Однак ми вважаємо, що включати заперечення й протиставлення до категорії модальності, а тим паче ототожнювати їх, немає підстав, оскільки ці категорії належать до різних рівнів. Найприйнятнішим є перший підхід, за яким категорії ставлення, протиставлення і модальності мають певні точки перетину, взаємодіють між собою.

Окремі мовознавці слушно зауважують, що категорія заперечення спирається на два види модальності – суб'єктивну та об'єктивну, бо вона виражає одночасно стан справ у навколишній дійсності, а також об'єктивну оцінку мовця [12, с. 79]. Г. Золотова, не визнаючи, що питальність та заперечність є ознаками, які формують основну модальність речення, стверджує, що “питальна інтонація та інші конструктивні засоби питальних речень, так само, як засоби вираження заперечення, можуть в поєднанні з іншими засобами брати участь у створенні додаткових модальних відтінків” [12, с. 147]. Вона ж зазначає, що частка *не* в поєднанні з російською *ли* “передає відтінки вагання, сумніву, побоювання” [12, с. 156].

Ґрунтовно про взаємодію модальності та заперечення говорить О. Беляєва. Вона, спираючись на думки П. Адамця, зазначає, що “наявність заперечення в семантичній структурі висловлювань з модальними модифікаторами можливості спричиняє зміну модального змісту висловлювань. При цьому може виникнути чотири типи ситуацій: неможливості, заперечної можливості, подвійного заперечення можливості та заперечення неможливості” [23, с. 127–128].

В українському мовознавстві проблема співвідношення категорій заперечення, протиставлення й модальності не отримала детального розгляду. Дослідники переважно не наголошують на зв'язках цих двох мовних категорій, хоча це можна зрозуміти, аналізуючи відповідний теоретичний матеріал.

Так, в “Украинской грамматике” категорії заперечення, протиставлення та модальності окремо не розглядають, однак про зв'язок цих категорій свідчить те, що автори виділяють заперечні модальні слова *аніскільки*, *навпаки*, *ніскільки*, *неправильно*, які виконують функцію синтаксично нечленованих речень та виражають різні модальні значення, а також пов'язані з певними типами синтаксичних відношень [24, с. 337].

І. Вихованець до категорій суб'єктивного семантико-синтаксичного рівня речення зараховує категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні), до складу якої входять категорії часу та модальності, а також ствердження / заперечення. На його думку, “категорія ствердження / заперечення – семантико-

синтаксична категорія, що кваліфікує зв'язок між предметом мовлення й тим, що про нього висловлюють, як реально існуючий, або цей зв'язок усвідомлюється як не існуючий у реальності. У категорії ствердження / заперечення відбито усвідомлення мовцем зв'язків між предметами і явищами позамовної дійсності" [6, с. 63]. Уже сам факт віднесення обох категорій до одного рівня передбачає сфери взаємодії модальності та заперечення.

Автори академічного курсу "Сучасної української літературної мови" не вказують на зв'язок модальності та заперечення й протиставлення, але, розглядаючи гіпотетичну модальність, зазначають, що "значення гіпотетичної модальності в плані зовнішньо-синтаксичних відношень повідомлюваного змісту до об'єктивної дійсності мають ті речення, які оформляють ці значення за допомогою часток типу: *ніби, наче, либонь, десь, чи не, ледве (чи) не, напевно (чи)*" [22, с. 135]. Наведені приклади свідчать про перетин категорій заперечення та модальності: *Понесу я йому пити, чи не буде говорити* (Нар. творч.); *Чи не краще вийти назустріч* (М. Коцюбинський); *Так ясно, просто і дотепно ледве чи хто потрапив би у нас вивести тоту гнилятину на чисту воду* (М. Коцюбинський).

Співвідношення категорії заперечення, протиставлення та модальності можна простежити як із об'єктивним різновидом модальності, так і з суб'єктивним.

У заперечних словах-реченнях інтелектуальні інтонами виконують провідну функцію у вираженні об'єктивно-модального значення, яке, однак, мотивоване й контекстом чи мовленнєвою ситуацією, що зумовлює визначення цього типу засобів вираження об'єктивної модальності як "інтонаційно-синтаксичних": *Досконала робота? Розуміється, ні* (Остап Вишня).

Значення ірреальної модальності набувають конструкції зі складеним дієслівним присудком, компонентами якого є модальний модифікатор заперечного значення типу "неприпустимо" та інфінітив: *Студентам вищій школи неприпустимо розмовляти під час занять*.

Часто взаємодія категорій заперечення та модальності можлива на рівні лексичної семантики, коли певні групи слів заперечної семантики виражають значення особистісного, суб'єктивного ставлення до повідомлення. Наприклад: *Дітям заборонено гратися з сірниками*. Це зближує подібні конструкції з конструкціями – носіями суб'єктивно-модальних значень.

Типовим для вираження ірреальної модальності можливості є конструкції із залежним інфінітивом, носіями субкатегорійного значення в яких виступають модальні модифікатори *не можна, не може*: *Через страшенну снігову завію на небі не можна розгледіти жодної зірки*.

Значення ірреальної модальності необхідності, ускладненої додатковими відтінками категоричності, твердого наказу, можуть виражати інфінітивні речення із компонентами зі значенням заперечення: *Не писати на партах! Не ходити по газонах!*

Взаємодія категорій заперечення та суб'єктивної модальності виявляється й за активної участі просодичних елементів. Так, стверджувальні за формою речення набувають значення негації, а разом з тим і суб'єктивно-модальних значень сумніву (*Прийде він!*), категоричної впевненості в нездійсненності якоїсь дії (*Шукай вітра в полі!*).

Значення абсолютної впевненості, категоричного ствердження мають конструкції з подвійним запереченням (за іншою термінологією – із запереченням заперечення): *Шовкун не міг не влізнати Олесю. Богдан не міг не знати відповідь на питання викладача*.

Часто засоби, що виражають заперечення, беруть участь у вираженні такого різновиду суб'єктивної модальності, як деонтичної аксіологічної модальності: *Тільки те не до ладу, що мусив збрехати директоріві...*

Отже, між категоріями заперечення, протиставлення та модальності має місце взаємодія, дотичність, а іноді й реалізація цих категорій за рахунок засобів одне одного.

Важливою проблемою є зв'язок заперечення й протиставлення з логічним наголосом та актуальним членуванням реченням. Так, логічний наголос падає на те слово, до якого належить засіб заперечення. Ядро висловлення (рема) в заперечних реченнях містять засіб вираження заперечення: *Та чесно вам сказати, її я не*

терплю. То все не тому, що був я до нього прихильний. І дивується Сидір Пилипович: не стрічає його молода дружина.

Аналіз лінгвістичних концепцій категорій заперечення і протиставлення дав змогу констатувати, що суперечливі підходи до визначення їхньої сутності зумовлені передусім багатогранністю цього мовного феномена, його взаємодією з іншими категоріями – предикативністю, модальністю, просодикою, оцінкою тощо. Без сумніву, заперечення і протиставлення дотичне до зазначених категорій, але для них властиві й специфічні ознаки, що творять його іманентну суть.

Література

1. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка / Владимир Григорьевич Адмони. – М. : Наука, 1955. – 391 с.
2. Андреева И. В. Грамматическая категория и ее стилистические потенции в современном русском языке : дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 / Андреева И. В. – М., 1974. – 217 с.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка / Юрий Дереникович Апресян. – М. : Школа “Языки русской культуры”, 1995. – 472 с.
4. Васильева С. А. К вопросу о семантике отрицательных частиц / С. А. Васильева // Научн. докл. высш. шк. : Филологические науки. – 1959. – № 3. – С. 78–85.
5. Виноградов В. В. О категории модальности и модальных словах в русском языке / Виктор Владимирович Виноградов // Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. – М. : Просвещение, 1975. – С. 177–198.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
7. Голикова Т. И. Взаимодействие просодических средств с языковыми средствами других уровней в реализации отрицания в современном английском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.04 “Английский язык” / Голикова Т. И. – Минск, 1986. – 20 с.
8. Грамматика русского языка : в 2 т. / под ред. В. В. Виноградова. – М. : Изд-во АН СССР, 1954.
Т. 2. – Ч. 1. – 1954. – 703 с.
Ч. 2. – 1954. – 444 с.
9. Грамматика русского языка : в 2 т. – М. : Изд-во АН СССР, 1960.
Т. 1. – 1962. – 561 с.
Т. 2. – 1962. – 676 с.
10. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
11. Есперсен О. Философия грамматики / Отто Есперсен ; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ильиша. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404 с.
12. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка / Галина Александровна Золотова. – М. : Наука, 2005. – 351 с.
13. Кржижкова Е. Заметки о месте негации в языковой структуре / Е. Кржижкова // Единицы разных уровней грамматического строя и их взаимодействие. – М. : Наука, 1969. – С. 187–205.
14. Лингвистический энциклопедический словарь / сост. В. Н. Ярцева, Н. Д. Арутюнова. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
15. Ляпон М. В. Синтаксис текста. Взаимодействие категорий отрицания и ирреальности в тексте / М. В. Ляпон. – М. : Просвещение, 1979. – С. 204–213.
16. Ляпон М. В. Лингвистический энциклопедический словарь. Модальность / М. В. Ляпон. – М. : Наука, 1990. – С. 302–303.
17. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания / Владимир Зиновьевич Панфилов. – М. : Наука, 1982. – 358 с.
18. Паранук Л. Г. К вопросу о соотношении отрицания и модальности / Л. Г. Паранук, З. С. Хабекирова // Филологический вестник. Майкоп. – 2004. – № 2. – С. 78–85.
19. Пауль Г. Принципы истории языка / Герман Пауль ; пер. с нем. А. А. Холодовича ; вступ. статья С. Д. Кацнельсона. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1960. – 500 с.
20. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / Александр Матвеевич Пешковский. – М. : Языки славянской культуры, 2001. – 516 с.

21. Русская грамматика : в 2 т. / редкол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М. : Наука, 1980.
Т. 1. – 1980. – 783 с.
Т. 2. – 1982. – 709 с.
22. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.
23. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность : редкол.: А. В. Бондарко (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1990. – 262 с.
24. Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Желтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К. : Наук. думка, 1986. – 360 с.
25. Шендельс Е. И. Отрицание как лингвистическое понятие (на материале немецкого языка) / Е. И. Шведова // Общее языкознание, грамматика, лексикология и стилистика : Уч. зап. МГПИИЯ. – М., 1959. – Вып. 19. – С. 125–142.